

ПСИХОПОЕТИКА ПРОЗИ ОЛЬГИ КОБИЛЯНСЬКОЇ: КОНФЛІКТ ТЕМПЕРАМЕНТІВ

Особливості психопоетики прозових творів Ольги Кобилянської, залежність митецької праці від психофізіологічних характеристик особистості досліджуються у статті на основі вивчення мемуарів; висвітлюються унікальність параметрів вищої нервової діяльності авторки, амбівалентність її темпераменту.

Ключові слова: психопоетичний підхід, психосвіт (психоструктура) О. Кобилянської, бітемпераментність природи психіки письменниці.

Сергей Михида

Психопоетика прозы Ольги Кобылянской: конфликт темпераментов

Особенности психопоетики прозаических произведений Ольги Кобылянской, зависимость художественной работы от психофизиологических характеристик личности исследуются в статье на основании изучения материалов; освещаются уникальность параметров высшей нервной деятельности автора, амбивалентность её характера.

Ключевые слова: психопоетический подход, психомир (психоструктура) О. Кобылянской, битемпераментность природы психики писательницы.

Sergij Mykhyda

Psychopoetics of Olha Kobylyanska's prose: the conflict of temperaments

The peculiarities of psychopoetics of Olha Kobylyanska's prose, the dependence of artistry on psychophysiological characteristics of a personality are examined in the article on the material of the memories study; the unique character of the parameters of higher nervous activity of the author, the ambivalence of her temperament are highlighted.

Key words: psychopoetical approach, O. Kobylyanska's psychoworld (psychostructure), bitemperament nature of the writer's psyche.

Необхідність перепрочитання модерної класики (дозволимо собі подібну оксюморонність думки), актуалізація її здобутків на черговому витку маргінальності в сучасному мистецькому й науковому дискурсах, інтенційна потужність творчості письменників доби *fin de siècle*, зумовлена перепрофілюванням традиційних для української літератури формозмістових концептів і активним небажанням сучасного вченого повертатися в лабеті провінційної тенденційності й заангажованості, якою б вона не була: соціально чи національно спрямованою, й, найголовніше, розуміння визначальної ролі першої позиції в тріаді „автор – твір – реципієнт” при підході до художніх явищ, зумовлюють актуальність цієї статті. Її завданням бачу окреслення комплексу особистісних, в науково-психологічному сенсі, рис однієї з найяскравіших представниць української літератури межі ХІХ – ХХ століть Ольги Кобилянської, і, зокрема, виявлення ознак темпераменту, які впливають на особливості поетики її творів.

Постановка такого завдання потребує відповідної методології, неодмінною умовою продуктивності якої є не декларована, а реальна кореляція зі здобутками психологічної науки. Оптимальним підходом, на мій погляд, є психопоетичний, сутність якого полягає в аналізі „під мікроскопом” рис психоструктури окремого митця, формування цілісного уявлення про його психосвіт та „сліди” – художньо-естетичні вияви – того психосвіту в літературних текстах. Матеріалом для цього, а в даному випадку – об’єктом дослідження постає мегатекст Ольги Кобилянської: мемуари у широкому розумінні (щоденники, автобіографії, епістолярій) та художні твори письменниці.

Окреслення об’єкта неминує приводить до необхідності визначення сфери осмислення. Звичне „такі-то твори й такі-то джерела” не вичерпає матеріалу, який би дозволив виконати поставлені завдання. У традиційній психології творчості одним із домінуючих концептів вважалося поняття „творча лабораторія” митця. Його легітимність не викликає сумніву й у психопоетиці, з однією, щоправда, відмінністю: справжньою лабораторією є увесь комплекс психічних явищ, притаманних людині, її душа в найширшому розумінні цієї метонімічної за своєю природою сутності. Відгомін душевних порухів пронизує мегатекст О. Кобилянської, а її творчість, водночас, – є засобом реалізації душевного потенціалу. Сублімативні структури, якими є тексти письменниці, породжені її активним внутрішнім життям, а їх аналіз дозволяє зрозуміти природу художності. Тож об’єктом статті є тексти, в яких прямо чи опосередковано відбиваються особливості психічного буття письменниці, а, отже, мають психоавтобіографічний характер.

Вкажемо на різнотипність досліджуваних джерел з точки зору відвертості у розкритті внутрішніх порухів та відкритості з точки зору їх експлікації. Особливе місце в цьому плані займає щоденник, про який авторка заявляє, як про „порожній”, аби „шукати в ньому „порядних” думок та високих ідей”. Натомість саме тут обіцяє „вести мову тільки про свої почуття, про те, чим живе моє серце” [6, с. 72]. За класифікацією Г. Костюка, дослідника і видавця щоденникових записів В. Винниченка, щоденник О. Кобилянської належить до типу, який „містить нотатки глибоко особисті, наповнені інтимними фактами, переживаннями, почуваннями, побутово-психологічними сценами, часто оголеними, дразливими, непристойними” [7, с. 13]. На думку вченого, авторів таких щоденників мало цікавить зовнішній світ. Набагато більший інтерес вони віддають власним переживанням, пристрастям, болям, трагедіям. Безсумнівно, саме такий щоденник вела О. Кобилянська, залишаючи найінтимніші сліди буття своєї душі. Дещо відмінними від щоденника в плані відвертості є автобіографії, причому кожна наступна менш відверта, ніж попередня, та листи. Але саме в цій несхожості, різності виявляється амбівалентність психоструктури О. Кобилянської, додаючи, а не відбираючи у науковців матеріал для осмислення.

Відзначимо, саме завдяки цьому літературознавча парадигма вивчення окремих аспектів психоструктури О. Кобилянської досить широка – письменниця в усіх без винятку мемуарних жанрах та переважній більшості текстів артикулювала такий унікальний матеріал психоавтобіографічного плану, що представники сучасної науки про мистецтво слова, дослідження котрих спрямовані на розкриття психологічних основ літературного твору та психічних аспектів буття його автора, просто не могли не скористатись тим, що фактично лежало на поверхні.

У той же час, попри, здавалося б, визначеність в оцінках психічного буття, усталеність інтерпретацій, засвідчених у працях Т. Гундорової [2], Н. Зборовської [3], С. Павличко [9], Я. Поліщука [10], що стали наразі хрестоматійними, маємо ситуацію наближення до розуміння, а не власне розуміння психосвіту Ольги Кобилянської. Недаремно письменниця з величезною мірою іронії-сарказму-скепсису-сумніву, адресуючи щоденникові записи „своїм дітям” (власне, спадкоємцям, про яких мріялося, чи читачам, чи, усвідомлюючи свій таланти, професіоналам-філологам?..), занотує: „Бувайте здорові й розглядайте мене як психологічну загадку” [6, с. 171]. (Підкр. моє – С. М.).

Нерозгаданість (лукава чи дійсна) цієї загадки самою адресанткою нотаток не означає цілковитої безпорадності для дослідника. Ми маємо інструменти й матеріал, які були недоступні письменниці. Перш за все, це, звичайно, час, віддаль у часі, можливість побачити проблему з відстані. Синхронічний для самої О. Кобилянської у щоденнику та листах й діахронічний в нашому випадку підходи дозволяють зробити погляд стереоскопічним. Крім цього, ми маємо мегатекст, де зафіксовані об’єктивні (з різних поглядів) чинники формування особистості: мемуари й тексти, які на час написання щоденника не були написані, але які мають виразне психоавтобіографічне начало, і в яких відображені психічні порухи, що не піддаються поясненню – підсвідомі чинники, а також особливості темпераменту, характеру, емоційна сфера, спрямованість – все те, що психологи вкладають у поняття „особистість”. Уведення психологічної категорії „особистість” до психопоетичного аналізу є принциповим. Адже в умовах повернення від тексту до його творця категорія „автор” переживає своєрідне друге народження – уже не в іпостасі художнього суб’єкта чи біографічного автора, чи творчої фізіономії etc., а як складний комплекс психофізіологічних характеристик, що знаходять свій відбиток у площині художності.

Тож домінування лише меланхолійної парадигми як визначального особистісно- і поетикотворчого чинника і з психологічного, і з власне літературознавчого боку є дещо некоректним і викликає подвійну рецепцію. З одного боку, немає жодного приводу заперечувати меланхолійності темпераменту О. Кобилянської та, відповідно, його впливу на формування художнього світу письменниці – це очевидно. З другого, обмежити психологічний аналіз виявленням лише темпераменту, та ще й виключно меланхолійного, було б необ’єктивно. Адже в цьому разі, по-перше, цілковито відкидається свідомий пласт психіки, залишаючи психофізіологічним факторам та підсвідомому право керувати креативними процесами, заперечується міметична основа мистецтва й роль свідомих чинників формування поетики, а, по-друге, відкидається можливість говорити про неоднозначність самого поняття „темперамент”, а, відповідно, і його виявів.

Зазначена тенденція меланхолізації особистості О. Кобилянської спостерігається передусім у монографії Т. Гундорової „*Femina melancholica: Стаття і культура в гендерній утопії Ольги Кобилянської*”, котра відзначає „особливий меланхолійний контекст цілої творчості Кобилянської” [2,

с. 10]. (Підкреслення моє – С. М.). Подібна риторика звучить і в праці Н. Зборовської, котра, розкодовуючи психоісторію української літератури, проводить моніторинг меланхолійної домінанти в сучасних літературознавчих дослідженнях модернізму і цілковито погоджується із визначенням Т. Гундоровою О. Кобилянської як „меланхолійної жінки” [3, с. 245], поглиблюючи меланхолійний статус письменниці тезою, яку можна вважати розгортанням думки С. Павличко щодо сексуальності, як одного, поруч із фемінізмом, концепту модерної культури [див.: 9, с. 86 – 91]. Мова йде про „меланхолійну еротику” О. Кобилянської, природу якої дослідниця пояснює, посилаючись на статтю З. Фрейда „Печаль і меланхолія”, „реакцією на втрату любовного об’єкта”, а „самовозвищення з допомогою творчості” (читаємо: творчість – засіб самореалізації) породжується при цьому „регресією лібідо на оральну стадію” та „латентним садизмом”, притаманним меланхолікам, і, зокрема, юнацькому ідеалові О. Кобилянської – Ф. Ніцше [3, с. 246 – 247].

Така „меланхолійна категоричність” заперечується заглибленням у мегатекст письменниці, де знаходимо яскраві зразки неоднозначності її темпераменту. О. Кобилянська постає там не лише як жінка меланхолійна, але і як жінка холерична. Зрозуміла річ, з науково-психологічної точки зору така комбінація темпераментів в межах однієї психічної структури є досить незвичною, але, судячи з виявів, цілком можливою. Причому її підтвердження, на мою думку, слід шукати не лише в площині психоаналізу, фрейдівського та постфрейдистського, як, скажімо, це спостерігаємо в названих вище працях, а особливо в дисертації Г. Левченко „Психоаналітична інтерпретація прози Ольги Кобилянської”, спеціально цьому присвяченій [8]. Хоча й у самого З. Фрейда пояснення меланхолії, яку, до речі, він вважає не стільки психологічним типом, скільки хворобою, знайдемо трактування, яке заперечує цілковиту меланхолійність письменниці і через антитезу вказує на риси типологічно іншого темпераменту в структурі особистості О. Кобилянської – холеричного. „З психічної точки зору, – зауважує З. Фрейд, – меланхолія характеризується глибокою страдницькою пригніченістю, повною втратою цікавості до зовнішнього світу, втратою здатності любити, уповільненням будь-якої діяльності й погіршенням самопочуття, котре виражається в постійному доріканні й образі самого себе й очікуванні покарання, що зростає аж до маячнї” [11, с. 230]. Як бачимо, серед потенційних рис меланхоліка О. Кобилянська має, і тут не можемо не погодитися із дослідниками, глибоку, підкреслено „страдницьку пригніченістю”, а в окремі моменти життя – „уповільнення діяльності” й „погіршення самопочуття”, про що дізнаємося як з листів, так і з щоденника письменниці. Разом з тим, говорити про „втрату цікавості до зовнішнього світу” й тим більше „здатності любити” не доводиться. Скоріше, навпаки. Щоденник наповнений зізнаннями у власному вмінні й реалізації вміння любити („...для мене життя неможливе без любові...” [6, с. 103], „господь покарав мене, дав мені серце, сповнене любові, незвичайне серце” [6, с. 34], „Мені так подобається любити...” [6, с. 108], „я маю гаряче, мов жар, серце” [6, с. 112] і т.і. Підкр. моє – С.М.), а навколишній світ, без сумніву, цікавить його авторку. Захоплення красою природи, спостереження за людьми, зацікавленість подіями мистецького, культурного, наукового, громадського життя наповнює життя письменниці, відбивається в мегатексті, виявляючи принципово відмінний від меланхолічного психологічний тип. Недаремно в час, коли самобичування, жаль до себе, дорікання на власну долю, погіршення самопочуття, здавалося б, мають перерости, за З. Фрейдом, в „маячню”, у щоденнику з’являється запис, що виявляє оптимістичну, характерну для холеричного темпераменту, домінанту: „(...) Життя бридке, але що ж, добре сказав Гете: „В душі своїй не длубайсь без упину, життя – обов’язок, хоч вік йому – хвилина...”” [6, с. 73]. демонструючи своєрідний конфлікт темпераментів.

Науково-психологічне підтвердження тези про бітемпераментність природи психіки О. Кобилянської знаходимо, розглядаючи двофакторну модель екстравертованості та нейротизму відомого англійського психолога німецького походження Ганса Айзенка, яка дозволяє простежити чітку віднесеність окремої особистості до того чи іншого типу темпераменту. У своєму баченні особистості психолог орієнтується на дві сфери психічного буття людини: „спрямованість на світ зовнішніх об’єктів (екстраверсія) або ж на явища її власного суб’єктивного світу (інтроверсія) і нейротизм” [див.: 1, с. 22]. Мемуарні джерела засвідчують присутність холеричного начала психіки не на рівні екстравертованості/інтровертованості, тут незаперечною є перевага інтровертованості, і це цілком пояснює абсолютизацію меланхолійності психіки О. Кобилянської в наукових дослідженнях, зорієнтованих на однофакторну модель К.-Г. Юнга, а по лінії нейротизму. Це поняття в психології характеризується рівнем емоційної стійкості. Прикметно, що саме меланхолікам і холерикам притаманна емоційна нестабільність, або ж нейротизм, що супроводжується „тривож-

ністю, вегетативними розладами, поганим самопочуттям” [11, с. 22] – ознаками, сліди яких раз у раз зустрічаються на сторінках мемуарної прози письменниці, і які визначають не лише її психологічний, але й фізичний стан, що, у свою чергу, впливає на працездатність, зниження творчого потенціалу, і в аналах мистецької лабораторії залишає сліди пасивного очікування, нездатності до активної творчої діяльності.

Характеризуючи типи вищої нервової діяльності, А. Батаршев зауважує, що саме „холерикам притаманна циклічність у роботі. Вони здатні зі всією пристрасністю віддатися справі, захопитись нею. Однак за умови пригніченості, втраті віри у свої можливості почату роботу закидають” [1, с. 17]. Чи не подібну ситуацію спостерігаємо в щоденнику О. Кобилянської: „Я вже два рази вибиралась на гору, але була така стомлена, коли досягла вершини, що мало не падала. Боже, що зі мною зробило те дурне почуття! (йдеться про стан пригніченості, викликаний відсутністю взаємності у любові до Євгена Озаркевича, брата Наталі Кобринської – С. М.) Я не можу навіть скінчити новели, переписати її начисто...” [6, с. 96]. (Підкр. моє – С. М.)

Підтвердження дуалістичного типу темпераменту знаходимо і в самоспостереженнях О. Кобилянської. Психологічний самоаналіз досить точно виокремлює риси двох типів вищої нервової діяльності. Авторка впевнена у своїй психічній унікальності: „Я не знаю ще жодної душі, що була б подібна до мене” [6, с. 34]. А питання, які в неї виникають в ході самоосмислення, лише підтверджують нашу тезу щодо психічного дуалізму: „Боже, нині я знов сама не своя! (...) Може, в мене двоє сердець? Або дві вдачі?” (Підкр. моє – С. М.). Усвідомлення амбівалентності власної натури простежується не лише в щоденнику, з його, як зауважувалося вище, високим рівнем відвертості, але й у листах. Зокрема, в одному з перших листів до О. Маковея від 14.08.1895, майже не знайомого особисто, відчувається бажання узгодити дві іпостасі: „Хвилями здаєсь мені, що в мені жиє ще якась друге „я”, ліпше, тонше; і що мушу коритись і терпіти задля нього, немов та мати за свою дитину. Мушу його берегти і кормити, щоб не загинуло, а з ним і я” [5, с. 279]. Як бачимо, перше „Я”, котре ідентифікується Кобилянською зі своєю меланхолійною суттю, що постійно артикулюється в щоденнику та листах, „Я” занурене у внутрішній світ не може існувати без іншого, на її погляд, „ліпшого Я” – відкритого, життєствердного. Більше того, з часом „перше Я” починає тиснути, виникає навіть бажання його позбутися. „Маю виразне почуття, що тягну тінь за собою і вона болить мене і справляє жаль. Я хочу її стрясти з себе, її і жаль той, котрий викликає тінь тая” [5, с. 365], – поскаржиться якомсь О. Кобилянська у листі до В. Стефаніка.

Саме „дві вдачі”, на мій погляд, і стали для О. Кобилянської визначальними креативотворчими чинниками. Не заперечуючи мотивацію психоаналітичних концепцій, узгодження з ними, як і визначення особливостей акцентуації психіки письменниці, – це завдання на перспективу, зосереджуюся на психофізіологічних, об’єктивно існуючих параметрах особистості, котрі формують художність. Меланхолійне начало – з його „самотою” і сублімативним творчим потенціалом: „Мені найкраще, коли я зовсім сама, тоді я замкнусь і пишу або читаю” [5, с. 86] і холеричне – із духом противенства, утвердження власних ідеалів, боротьбою, конфліктами, що породжувало й участь у жіночому русі з палкістю промов [див.: 4], і ставало поетикотворчим фактором, виявляючись на рівні появи цілої низки образів, відмінних від, на перший погляд, домінуючого меланхолійного (Ганна із „Valse melancolique”, героїні „Природи”, „Impromptu phantasie”, зрештою, Наталка Веркович із „Царівни” та ін.). Саме в цих образах реалізується потужне „друге” холеричне „Я” авторки. Його ж впливи простежуються й на композиційному рівні, коли художня структура набуває своєї цілісності за рахунок монтажу епізодів, різких хронотопних зміщень; коли принципово відкидаються усталені принципи традиційного сюжетотворення, зосередженості на зображенні картин зовнішнього світу, а потреба в глибинному розкритті внутрішнього світу спонукає до використання складних форм нарації, коли, як, скажімо, в новелі „Impromptu phantasie”, мовленнєва партія розповідача набуває виразних ознак ліричного героя, щоб, у свою чергу, злитися з авторською в іпостасі реального суб’єкта мовлення (фактично маємо справу з постмодерним виходом автора на сцену).

Показовим у цьому плані є й лист Ольги Кобилянської до Осипа Маковея від 16 березня 1898 року, де авторка висловлює своє ставлення до рецензії М. Грушевського на „Царівну”. Риторика адресантки засвідчує надзвичайно високий рівень самоповаги, „впевненості в собі, енергійності, рішучості, збудженого переконливого мовлення” [1, с. 18. Підкр. моє – С. М.] – рис типового холерика, які відбилися в образі головної героїні критикованої повісті, що є, у свою чергу,

відбитком психоструктури її авторки. „Наталка є новітній тип, впроваджений в салон руської літератури, де її жіноцтво сидить в народних строях, з старосвітськими ідеями, і зітхає до місяченька. Наталка ж думає вже над собою і другими, так і видить, що праця надає чоловікові смисл в житті. (...) Наталка є моя „донька”, і це є моя заслуга” [5, с. 332] – з гідністю зазначає у листі О. Кобилянська, демонструючи, як у „конфлікті темпераментів” холеричний перемагає меланхолійний із його домінантою „зітхати до місяченька”. По-справжньому європейська самодостатність, ніцшеанське відчуття не зверхності – висоти відчувається в обуренні проти примітивності оцінок М. Грушевського (зважмо – редактора „Літературно-наукового вісника” – одного на дві імперії поважного наукового часопису!). У фразі „Чи той панок не читає що іншого, окрім творів малоруської літератури, що він не знає, що тепер суть вже інші типи жіночі, і стремлять до чого іншого, як allein zug Ehe!” [5, с. 330] (як лише до шлюбу (нім.). [Підкр. моє – С. М.] не помітиш і нотки меланхолії. Висока експресивність фрази виказує пристрасну, емоційну, холеричну натуру, яка здатна до боротьби, вміє відстоювати власну позицію.

Саме холеричний компонент у психічній структурі породжує, на мій погляд, особливу художню енергетику, експресію думки, образу, фрази в новелі „Природа”, саме він є одним із поетикотворчих чинників неоромантизму, з його дієвістю в досягненні мети, продемонстрованому Наталкою Веркович у „Царівні”, Тетяною Дубівною, котра взялася „вбивати лихо” у повісті „В неділю рано зілля копала...” і т. д., і т. і.

Межі публікації не дозволяють проаналізувати ці та інші тексти під означеним кутом зору вповні – це завдання на перспективу. Разом з тим зазначу, що обраний у дослідженні психопоетичний підхід дозволив ще на один крок наблизитися до осягнення психоструктури Ольги Кобилянської, засвідчивши унікальність поєднання меланхолійного й холеричного типів вищої нервової системи, в цілому продемонстрував можливість визначення поетикотворчих чинників темпераменту, як невід’ємної складової психосвіту митця. І... ще раз викликав лукаву посмішку О. Кобилянської та адресовані всім нам слова: „Бувайте здорові й розглядайте мене як психологічну загадку”.

Література

1. Батаршев А. Психология индивидуальных различий: От темперамента – к характеру и типологии личности. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. – 256 с.
2. Гундорова Т. *Femina Melancholica*: Стаття і культура в гендерній утопії Ольги Кобилянської. – К., 2002. – 272 с.
3. Зборовська Н. Код української літератури: Проект психоісторії новітньої української літератури. Монографія. – К.: Академвидав, 2006. – 304 с.
4. Кобилянська О. Дещо про ідею жіночого руху / Відчит Ольги Кобилянської на зборах „Товариства руських жінок на Буковині” // Кобилянська О. Твори: В п’яти томах. – Т. 5. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1963. – С. 151 – 157.
5. Кобилянська О. Твори: В п’яти томах. – Т. 5. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1963. – 768 с.
6. Кобилянська О. Слова зворушеного серця: Щоденники; Автобіографії; Листи; Статті та спогади / Упоряд., передм. Ф.П. Погребенника. – К.: Дніпро, 1982. – 359 с., іл.
7. Костюк Г. Записники Володимира Винниченка // Винниченко В. Щоденник: У 2-х т. – Том 1 (1911 – 1920) / Ред., вступ. ст. і примітки Григорія Костюка. – Едмонтон; Нью-Йорк: Канадський інститут українських студій: Комісія УВАН, 1980. – 500 с.
8. Левченко Г. Психологічна інтерпретація прози Ольги Кобилянської / Автореф. дис. на здобуття вчен. ступ. канд. філол. наук. – К., 2005. – 20 с.
9. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі: Монографія. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К., 1999. – 447 с.
10. Поліщук Я. Міфологічний горизонт українського модернізму. Монографія. Видання друге, доповнене і перероблене. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. – 392 с.
11. Фрейд З. Интерес к психоанализу: Сборник / З. Фрейд; пер. с нем. – Мн.: „Попудри”. 2006. – 592 с.